

Παίζοντας με τις έννοιες: Εξουσία και καταπίεση στον Foucault

του Κύρκου Δοξιάδη

Το τελευταίο γνωστό κείμενο του Foucault, που έχει ως τίτλο: «Τι είναι Διαφωτισμός;» (1984), τελειώνει ως εξής:

«Δεν ξέρω αν πρέπει να πούμε σήμερα ότι η κριτική εργασία προϋποθέτει ακόμη την πίστη στον Διαφωτισμό· πάντως νομίζω ότι τούτη η εργασία χρειάζεται διαρκώς την εργασία επί των ορίων μας, τουτέστιν ένα υπομονετικό έργο που δίνει μορφή στην ανυπομονησία της ελευθερίας.»¹

Σε τούτη τη διατύπωση πιστεύω πως μπορούμε να διακρίνουμε την ουσία της φουκωικής στάσης απέναντι στην εξουσία. Εδώ διακρίνονται οι δύο –αλληλένδετες, όπως θα δούμε– βασικές διαστάσεις της εν λόγω στάσης. Πρώτον, όσον αφορά την ίδια την *εννοιολογική σύλληψη* της εξουσίας: Παρ' ότι δεν αναφέρεται άμεσα στην έννοια της εξουσίας σε εκείνο το κείμενο, είναι σαφές πως όταν ταυτίζει την κριτική με την εργασία επί των ορίων μας, παρέχει ταυτόχρονα και έναν άρρητο ορισμό της *εξουσίας ως οριοθέτησης*. Πρόκειται για την εξουσία ως *κοινωνική οριοθέτηση των σκέψεων και των πράξεων*, η κριτική της οποίας ορίζει και την κριτική όπως την αντιλαμβάνεται ο Foucault. Και δεύτερον, εδώ βλέπουμε και το *φιλοσοφικό ήθος* που προτείνει ο Foucault απέναντι στην εξουσία.

Ως προς το δεύτερο, ο Foucault μας προτρέπει να είμαστε «υπομονετικοί». Τολμώ κιόλας να πω πως η αμφίσημη στάση του απέναντι στον Διαφωτισμό («Δεν ξέρω αν πρέπει να πούμε σήμερα ότι η κριτική εργασία προϋποθέτει ακόμη την πίστη στον Διαφωτισμό...») συνίσταται πιθανότατα σε μια έμμεση νύξη ότι στον Διαφωτισμό ακριβώς εντοπίζει την «ανυπομονησία της ελευθερίας» στην οποία καλείται να «δώσει μορφή» το «υπομονετικό έργο» της «εργασίας επί των ορίων μας», δηλαδή η κριτική της εξουσίας όπως θα έπρεπε να ασκείται σύμφωνα με τον ίδιο.

Ας αποφύγουμε εκ προοιμίου μια εύκολη, όσο και ολέθρια, πιθανή παρερμηνεία της «υπομονετικότητας» που μας παροτρύνει ο Foucault να υιοθετήσουμε στη στάση μας απέναντι στην εξουσία. Την εποχή της «πρώτης φοράς Αριστερά» που εφαρμόζει το τρίτο μνημόνιο, η προτροπή για υπομονετικότητα άνετα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως: «σύντροφοι, κάντε υπομονή, μη βαράτε την κυβέρνηση, ας περιμένουμε λίγο κι όλα θα πάνε καλά». Αλλά προφανώς ο Foucault δεν θα μπορούσε να εννοεί κάτι τέτοιο. Αν δεν εννοεί κάτι τέτοιο, τι εννοεί όμως;

Ας επιστρέψουμε στην πρώτη διάσταση της φουκωικής στάσης απέναντι στην εξουσία που διαφαίνεται στο απόσπασμα που σας διάβασα, ήτοι στην καθαρά εννοιολογική. Η «υπομονή» που μας προτρέπει ο Foucault να τηρήσουμε απέναντι στην εξουσία έχει να κάνει, πρώτα απ' όλα, με το *πώς αντιλαμβανόμαστε* την εξουσία, εννοιολογικά-θεωρητικά. Και εδώ βέβαια δεν πρόκειται για σκέτη προτροπή, είναι μια υπομονή που έχει επιδείξει κατά κόρον, θα έλεγα, ο ίδιος ο Foucault στην προσέγγιση της εξουσίας κατά την ιστορικο-φιλοσοφική του ενασχόληση με αυτήν. Θα έλεγα μάλιστα ότι τα «παίγνια της θεωρίας» στην περίπτωση του Foucault αφορούν κυρίως τους τρόπους με τους οποίους στο έργο του «παίζει με την υπομονή» του κοινού στο οποίο απευθύνεται ως προς τις εννοιολογικές διακρίσεις που επιφέρει κατά τη διερεύνηση της εξουσίας. Ακολουθώντας, με τον δικό μου τρόπο, κάποιες από τις εννοιολογικές διαδρομές του Foucault στην προβληματική της εξουσίας, θα παίζω λοιπόν κι εγώ λίγο με τη δική σας υπομονή.

Ξεκινάω ανάποδα, δηλαδή από το τελευταίο (μάλλον) κείμενο στο οποίο ασχολείται ρητά με την έννοια της εξουσίας. Σε εκείνο το κείμενο (1982 – «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία»), ο Foucault θα πει:

«Η εξουσία δεν ασκείται παρά μόνο σε ελεύθερα υποκείμενα, και στον βαθμό που είναι ελεύθερα [...]: η δουλεία δεν είναι μια σχέση εξουσίας όταν ο άνθρωπος είναι αλυσοδεμένος (πρόκειται σ' αυτή την περίπτωση για μια φυσική σχέση εξαναγκασμού), αλλά είναι όταν αυτός μπορεί να μετακινείται και οριακά να δραπετεύσει.»²

Έχοντας ήδη, στο κυρίως έργο του, συστηματικά και εναργέστατα διακρίνει την εξουσία στην καθαυτό νεοτερική της εκδοχή από την κλασική, δικαϊκή σύλληψη της *εξουσίας ως νόμου*, σε αυτή τη διατύπωση γίνεται κάπως πιο παραστατικός. Ακροβατώντας λίγο, θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι η εικόνα του δούλου ως αλυσοδεμένου ανθρώπου που δεν μπορεί να κουνήσει κι ούτε καν να διανοηθεί να δραπετεύσει, η εικόνα δηλαδή ενός απόλυτα αποτελεσματικού σωματικού εξαναγκασμού, μπορεί να λειτουργεί ως μεταφορικό σχήμα που περιγράφει με γλαφυρό τρόπο την ιδανική αποτελεσματικότητα του νομικού θεσμού: Ο νόμος εδώ ως δύναμη που απαγορεύει κατά τρόπο απόλυτα αποτελεσματικό. Αυτό λοιπόν δεν είναι εξουσία, σύμφωνα με τον Foucault, όπως δεν είναι εξουσία και ο σκέτος φυσικός εξαναγκασμός που δεν αφήνει κανένα περιθώριο δραπέτευσης ή αντίστασης. Αρχίζουμε λοιπόν από το μηδέν: Τι σίγουρα δεν είναι εξουσία στη φουκωική αντίληψη: Μια κατάσταση *απόλυτης απαγόρευσης* – είτε *λεκτικής*, στην περίπτωση

του νόμου, είτε *πρακτικής*, στην περίπτωση του αλυσοδέματος, είτε *και τα δύο*, στην περίπτωση του *αποτελεσματικά ισχύοντος νόμου*.

Αυτή η επισήμανση κατά την άποψή μου είναι εξαιρετικά σημαντική. Πρόκειται για μια αποσαφήνιση του τι *ακριβώς δεν είναι* εξουσία σύμφωνα με τον Foucault, που μας επιτρέπει να αρχίσουμε τις εννοιολογικές μας περιπλανήσεις όσον αφορά το τι *είναι* ή τι *θα μπορούσε να είναι* εξουσία σε μια φουκωική προσέγγιση. Εξουσία δεν είναι απαγόρευση, δεν είναι σκέτη άρνηση, δεν είναι μια θεσμική ή/και υλική δύναμη που λέει «όχι», που εμποδίζει κάποιον να κάνει κάτι.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο λοιπόν, μπορούμε άνετα να περάσουμε στο τι είναι εξουσία ορίζοντάς την *σε αντιδιαστολή* με το τι δεν είναι. Όχι και τόσο άνετα όμως. Αν ακολουθούσαμε μια τυπική λογική προσέγγιση, θα έπρεπε να δεχτούμε πως το αντίθετο της απόλυτης απαγόρευσης είναι η απόλυτη επιβολή. Στην περίπτωση του νόμου, η επιβολή δεν διαφέρει και τόσο από την απαγόρευση. Όταν ο νόμος επιβάλλει να κάνεις κάτι, είναι σαν να λέει: «Απαγορεύεται να μην το κάνεις.» Στον νόμο, επιβολή και απαγόρευση είναι λογικά ισοδύναμες. Υπ' αυτή την έννοια, έχει δίκιο ο Foucault όταν ταυτίζει τον νόμο με την απαγόρευση και την άρνηση. Αν ξεφύγουμε λίγο από την τυπική λογική, το αντίθετο της απαγόρευσης και της άρνησης δεν είναι η επιβολή ούτε η κατάφαση. Η πρακτική πλευρά της απαγόρευσης είναι η παρεμπόδιση πράξεων, η απραγία. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με μια «πρακτική λογική», το αντίθετο εδώ είναι η *παραγωγή*. Εξ ου και το πιο σημαντικό γνώρισμα της φουκωικής σύλληψης της εξουσίας, που είναι ο παραγωγικός της χαρακτήρας.

Απ' την άλλη, αν μείνουμε λίγο στη σχέση νόμου και απαγόρευσης, θα δούμε πως δεν πρόκειται για πλήρη ταύτιση. Όταν ο νόμος απαγορεύει να κάνεις κάτι, τα πράγματα είναι σχετικά απλά. Αν η κλοπή απαγορεύεται από τον νόμο και συλληφθείς να κλέβεις, θα υποστείς τις ποινικές συνέπειες. Ιδανικά, αν φοβάσαι τη σύλληψη και τις ποινικές συνέπειες, απλώς δεν θα κλέψεις. Όταν όμως ο νόμος επιβάλλει να κάνεις κάτι (όταν για παράδειγμα επιβάλλει έναν τρόπο διοίκησης των πανεπιστημίων), τα πράγματα καθίστανται κάπως πιο σύνθετα. Η διάσταση της απαγόρευσης, η αρνητική διάσταση, συνίσταται μόνο στο ότι απαγορεύεται να *μην* εφαρμόσεις τον συγκεκριμένο νόμο. Ο *τρόπος* εφαρμογής του νόμου όμως προϋποθέτει και κάτι άλλο, που δεν μπορεί να προβλεφθεί απόλυτα από τον ίδιο τον νόμο και τις σχετικές διατάξεις. Εδώ προφανώς έχουμε να κάνουμε με το γεγονός ότι η απαγόρευση του να *μην* κάνεις κάτι διαφέρει από την απαγόρευση του να *κάνεις*

κάτι κατά το ότι στη δεύτερη περίπτωση αρκεί η *παθητική στάση του υποκειμένου* (που ισοδυναμεί με τον αλυσοδεμένο άνθρωπο που δεν μπορεί να μετακινηθεί ή να δραπετεύσει), ενώ στην πρώτη, το να *κάνει κάποιος* κάτι προϋποθέτει εξ ορισμού την *ενεργητική του συμμετοχή*.

Εξ ου και η εκ πρώτης όψεως μόνο παράδοξη διατύπωση στο απόσπασμα που σας διάβασα πριν λίγο: «Η εξουσία δεν ασκείται παρά μόνο σε ελεύθερα υποκείμενα, και στον βαθμό που είναι ελεύθερα...» Η ελευθερία του υποκειμένου συνίσταται, κατ' αρχάς τουλάχιστον, απλώς και μόνο στο γεγονός ότι *εξουσιαζόμενο ενεργεί* – συμμετέχει στη σχέση εξουσίας ακριβώς διά της ενέργειάς του και όχι παθητικά. Και αυτό εξ ορισμού: Ο Foucault ορίζει την εξουσία, στο ίδιο εκείνο κείμενο, ως «τρόπο πράξης επί των πράξεων των άλλων». Η άσκηση εξουσίας εξ ορισμού περιλαμβάνει την επιτέλεση πράξεων, τόσο από την πλευρά του εξουσιάζοντος όσο και από εκείνη του εξουσιαζόμενου. Και εκεί ακριβώς συνίσταται η ελευθερία και του εξουσιαζόμενου – δεδομένου ότι η ανθρώπινη πράξη, η οποιαδήποτε ανθρώπινη πράξη, προϋποθέτει έναν στοιχειώδη βαθμό αυτοβουλίας.

Προκύπτουν τώρα τα ακόλουθα δύο ερωτήματα:

Ερώτημα πρώτο. Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι ο νόμος από *μόνος του* δεν αποτελεί εξουσία σύμφωνα με τη φουκωική άποψη. Ο νόμος ως σκέτη απαγόρευση – είτε πράξεων είτε μη-πράξεων- δεν συνίσταται σε πράξεις. Οι πράξεις, και κατά συνέπεια η άσκηση εξουσίας, αρχίζουν *με την εφαρμογή* του νόμου. Το ερώτημα όμως που τίθεται είναι το εξής: Δεχόμαστε ότι, όσον αφορά την εφαρμογή νόμων που *επιβάλλουν* πράξεις, πρόκειται όντως για άσκηση εξουσίας, που ασκείται όχι από τον ίδιο τον νόμο που δεν είναι παρά λέξεις τυπωμένες στο χαρτί ή ηλεκτρονικά, αλλά ας πούμε από τους αρμόδιους κρατικούς ή άλλους διοικητικούς μηχανισμούς. Με την εφαρμογή νόμων που *απαγορεύουν* πράξεις, έστω και αν η άσκηση εξουσίας συνίσταται απλώς στην απειλή ή στην άσκηση ποινικών διώξεων και κυρώσεων, τι ισχύει; Δεν είναι άσκηση εξουσίας σύμφωνα με τη φουκωική σύλληψη; Και προφανώς το ίδιο ερώτημα ισχύει εξ ίσου για την απειλή και άσκηση ποινικών διώξεων και κυρώσεων που σε μεγάλο βαθμό στηρίζουν την προηγούμενη περίπτωση – δηλαδή την εφαρμογή του νόμου που *επιβάλλει* πράξεις.

Ερώτημα δεύτερο. Δεχτήκαμε ότι σε κάθε σχέση εξουσίας, όπως την ορίζει ο Foucault, τα εξουσιαζόμενα υποκείμενα είναι ελεύθερα *τουλάχιστον* υπό την έννοια πως είναι σε θέση να πράττουν, πως συμμετέχουν ενεργά στη σχέση εξουσίας (εξ ορισμού). Ο Foucault συμπεραίνει εξ αυτού πως αυτή η στοιχειώδης έστω ελευθερία

που διαθέτει ο εξουσιαζόμενος σημαίνει ότι όπου υπάρχει εξουσία, τουλάχιστον δύναμει, υπάρχει και αντίσταση σε αυτήν. Δύσκολα όμως μπορούμε να εξομοιώσουμε την ελευθερία, για παράδειγμα, που όντως διαθέτει ο διδασκόμενος να διαφωνήσει με τον διδάσκοντα (αν συμπεριλάβουμε τη διδασκαλία στις σχέσεις εξουσίας και στη φουκωική προσέγγιση προφανώς τη συμπεριλαμβάνουμε) με την πολύ αμφισβητήσιμη ελευθερία ενός φυλακισμένου να αντισταθεί στους δεσμοφύλακές του. Κατά συνέπεια, το ερώτημα εδώ είναι το εξής: Ακόμη και αν δεχτούμε πως η ελευθερία του εξουσιαζόμενου υποκειμένου είναι δεδομένη απλώς και μόνο από το γεγονός ότι ο εξουσιαζόμενος εξ ορισμού είναι πράττον υποκείμενο, δεν θα πρέπει ταυτόχρονα να δεχτούμε ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον σχέσεις εξουσίας, η εν λόγω ελευθερία είναι «ζόρκια», που λέει κι ο Σαββόπουλος, ότι δηλαδή περιορίζεται δραστικά από τη συγκεκριμένη εξουσία;

Και στα δύο παραπάνω ερωτήματα υφέρπει ένα κοινό υπόβαθρο προβληματισμού, που αν το εντοπίσουμε οδηγούμαστε σε κάτι που ίσως αποτελεί το *κεντρικό ζήτημα* στη φουκωική προσέγγιση της εξουσίας. Τη λέξη «ζήτημα» εδώ την εννοώ με την πιο κυριολεκτική της σημασία. Είναι «ζήτημα» υπό την έννοια του *ζητούμενου* – υπό την έννοια του *προβλήματος για το οποίο ζητείται λύση*. Αναφέρομαι στο πώς αντιμετωπίζει ο Foucault εννοιολογικά τη σχέση μεταξύ *εξουσίας και καταπίεσης*.

Είναι εκ πρώτης όψεως μόνο λυμένο αυτό το ζήτημα. Εκ πρώτης όψεως, «παραδοσιακά», ας το πούμε έτσι, η πρόσληψη του Foucault τείνει να διακρίνει τις σχετικές με την προβληματική του για την εξουσία έννοιες σε δύο λίγο-πολύ ευδιάκριτες μεταξύ τους κατηγορίες. Σύμφωνα με αυτή την πρόσληψη του Foucault, έχουμε λοιπόν:

Από τη μια: έννοιες που έχουν να κάνουν με την «κλασική» σύλληψη της εξουσίας ως *κυριαρχίας* – κυριαρχίας με την έννοια της *souveraineté*. Με την έννοια δηλαδή που παραπέμπει στη μορφή του *κυρίαρχου* (*souverain*) – είτε πρόκειται για τον –προνεωτερικό, αρχαϊκό, αρχαιο-ρωμαϊκό ή μεσαιωνικό- *κυρίαρχο ηγεμόνα*, είτε πρόκειται για τον –νεωτερικό- *κυρίαρχο λαό*. Που παραπέμπει δηλαδή στη συμβολική εκείνη μορφή, είτε ατομική είτε συλλογική, στο όνομα της οποίας καταξιώνεται ο νόμος. Έννοιες δηλαδή όπως *νόμος, δίκαιο, δικαιώματα, δικαίκο-λογική (juridico-discursive) σύλληψη της εξουσίας, συμβόλαιο, απαγόρευση, καταστολή, καταπίεση*. Έννοιες που, σύμφωνα με τον Foucault, χωρίς βέβαια να έχουν πάψει να ισχύουν και να έχουν τη συγκεκριμένη σημασία τους, στη νεωτερικότητα ιδίως δεν επαρκούν για να

περιγράψουν την εξουσιαστική πρακτική, και που είναι αμφίβολο κατά πόσο επαρκούσαν ούτως ή άλλως να την περιγράψουν ακόμα και σε προ-νεοτερικές περιόδους.

Από την άλλη: έννοιες που σχετίζονται με την «καθαυτό νεοτερική» σύλληψη της εξουσίας, που είναι και η σύλληψη που αντιπροτείνει ο ίδιος ο Foucault ασκώντας κριτική στην «κλασική» σύλληψη. Έννοιες όπως *παραγωγική εξουσία, πειθαρχική εξουσία, επιτήρηση, ανατομο-πολιτική του σώματος, βιοπολιτική, βιοεξουσία, κυβερνητικότητα.*

Θα θέσουμε τώρα υπό αμφισβήτηση την ένταξη μιας συγκεκριμένης έννοιας, της έννοιας της καταπίεσης, στην πρώτη κατηγορία, στην κατηγορία της κυριαρχίας (*souveraineté*), και όχι σε εκείνη της παραγωγικής εξουσίας.

Δικαιούμαστε να θέσουμε αυτό το ζήτημα, μεταξύ άλλων, και επειδή η έννοια της καταπίεσης έχει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διαδρομή στα κείμενα του Foucault. Αναφέρομαι κυρίως σε δύο διαλέξεις του στο Collège de France τον Ιανουάριο του 1976, τις πρώτες της σειράς διαλέξεων του ακαδημαϊκού έτους 1975-76, που εκδόθηκε αργότερα με τον τίτλο *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Δεν είναι δύο τυχαίες διαλέξεις. Ο Foucault είναι από τους πιο επιδραστικούς στοχαστές της σύγχρονης εποχής, και σίγουρα ο τρόπος διάδοσης και δημοσίευσης της σκέψης του συχνά παίζει καθοριστικό ρόλο ως προς την πρόσληψή του. Αυτές οι δύο διαλέξεις δημοσιεύτηκαν στα αγγλικά, σε έναν από τους πρώτους τόμους με συλλογή μικρών κειμένων του που εκδόθηκε το 1980 με τίτλο *Power/Knowledge (Εξουσία/Γνώση)* και που μάλλον εξακολουθεί να είναι από τους πιο πολυδιαβασμένους και επιδραστικούς τέτοιους τόμους.

Τον Ιανουάριο του 1976 ο Foucault είχε ήδη βγάλει το *Επιτήρηση και τιμωρία* (1975), αλλά μάλλον δεν είχε ακόμη γράψει τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, που εκδόθηκε εντός του 1976 αλλά αργότερα. Σημασία πάντως έχει πως ήδη στο *Επιτήρηση και τιμωρία* είχε αναπτύξει την πρώτη εκδοχή της *παραγωγικής εξουσίας*, με τη μορφή κυρίως της πειθαρχικής εξουσίας και της επιτήρησης. Τι βλέπουμε λοιπόν στις συγκεκριμένες δύο διαλέξεις; Παραθέτω απόσπασμα από τις καταληκτικές παραγράφους της πρώτης διάλεξης, με ημερομηνία 7 Ιανουαρίου 1976:

«Επομένως έχουμε δύο σχήματα για την ανάλυση της εξουσίας. Το σχήμα συμβολαίου – καταστολής [*oppression*], που είναι το δικαϊκό, και το σχήμα [...] πολέμου – καταπίεσης [*repression*] στο οποίο η αρμόζουσα αντίθεση δεν είναι μεταξύ

του νόμιμου και του παράνομου, όπως στο πρώτο σχήμα, αλλά μεταξύ αγώνα και υποταγής.» Και αμέσως μετά θα πει:

«Είναι προφανές ότι όλη μου η δουλειά κατά τα τελευταία χρόνια εδράζεται στο σχήμα αγώνα – καταπίεσης...»³

Ως προς την έννοια του πολέμου, στην ίδια διάλεξη έχει διατυπώσει τον γνωστό αφορισμό του με τον οποίο αντιστρέφει τον Clausewitz και ορίζει την πολιτική ως τη συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα. Και γενικά είναι σαφές ότι στην προβληματική του δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ της παραγωγικής έννοιας της εξουσίας αφ' ενός και του «πολεμοειδούς» ή «αγωνιστικού» χαρακτήρα της πολιτικής και των κοινωνικών σχέσεων γενικότερα αφ' ετέρου. Το ότι η εξουσία που ασκείται είναι παραγωγική, όπως ήδη έχουμε δει, ίσα-ίσα *συνεπάγεται* την άρρηκτη σχέση της με την αντίσταση σε αυτήν, και κατά συνέπεια το ότι πάντοτε εμπλέκεται, τουλάχιστον δυνάμει, σε αντιπαραθετικές και ανταγωνιστικές καταστάσεις. Με την καταπίεση όμως τι γίνεται; «Καταπίεση» δεν σημαίνει «απαγόρευση», άρα «νόμος», άρα «δικαϊκή σύλληψη της εξουσίας»;

Ο ίδιος ο Foucault φαίνεται πως δίνει την απάντηση, όπως είδαμε στο απόσπασμα που σας διάβασα, με τη χρήση δύο διαφορετικών όρων που εκ πρώτης όψεως σημαίνουν το ίδιο πράγμα:

Από τη μια: καταστολή (oppression), που τη συνδέει με το συμβόλαιο και το δικαϊκό σχήμα για την ανάλυση της εξουσίας.

Και από την άλλη: καταπίεση (repression), που τη ζευγαρώνει με τον πόλεμο και τον αγώνα, και κατά συνέπεια, λαμβάνοντας υπ' όψη την ήδη υπάρχουσα δουλειά του για την εξουσία, με την εξουσία ως παραγωγική πρακτική.

Ένα σύντομο σχόλιο για τους όρους. Οι γαλλικοί –που εν προκειμένω είναι ίδιοι με τους αγγλικούς– όροι oppression και répression δύσκολα αιτιολογούν από μόνοι τους αυτή τη διάκριση. Σε μεγάλο βαθμό ισχύει το ίδιο για τους ελληνικούς όρους που επέλεξα: καταστολή και καταπίεση αντίστοιχα. Στα ελληνικά όμως υπάρχει ίσως μια μεγαλύτερη λεκτική και ταυτόχρονα νοηματική εγγύτητα και στις δύο περιπτώσεις: η καταστολή, που συνδέεται με την αναστολή και την περιστολή, έχει περισσότερο παθητική σημασία, ενώ η καταπίεση, που βγαίνει από την πίεση, πιο ενεργητική.

Τούτη η ορολογική επισήμανση μας οδηγεί στην ουσία του ζητήματος. Η καταπίεση, διακρινόμενη από την καταστολή λόγω ακριβώς του ενεργητικού της χαρακτήρα, δεν ταυτίζεται με τη σκέτη απαγόρευση – είτε λεκτική είτε πρακτική είτε

και τα δύο. Ενώ απ' την άλλη θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την απαγόρευση με την καταστολή. Όσον αφορά τον νόμο, η καταπίεση συνδέεται με την εφαρμογή του – με την εφαρμογή, με άλλα λόγια, της απαγόρευσης ή της καταστολής (είτε πρόκειται για απαγόρευση ή καταστολή πράξεων είτε για απαγόρευση ή καταστολή μη-πράξεων). Ποιο είναι όμως το χαρακτηριστικό της καταπίεσης, που τη διακρίνει από άλλες μορφές ενεργητικής ή παραγωγικής εξουσίας, τόσο κατά την εφαρμογή του νόμου όσο και σε εξουσιαστικές πρακτικές που δεν απορρέουν από τον νόμο ούτε σχετίζονται κατ' ανάγκην άμεσα με αυτόν – όπως, για παράδειγμα, η καπιταλιστική εκμετάλλευση ή η φαλλοκρατία; Προφανώς πρόκειται για το χαρακτηριστικό της βίας. Ένας πολύ απλός ορισμός της καταπίεσης, που τη διακρίνει από την απαγόρευση ή την καταστολή, θα μπορούσε να είναι: η καταπίεση είναι μια βίαιη άσκηση εξουσίας – άσκηση εξουσίας με τη φουκωική, δηλαδή την παραγωγική έννοια. Όσο κι αν εκ πρώτης όψεως φαίνεται παράδοξο, η βία μπορεί να είναι παραγωγική, ακόμη και στην πιο οδυνηρή ή καταστροφική της εκδοχή. Παραγωγική με την έννοια ακριβώς ότι προξενεί ή τροποποιεί προς όφελος του εξουσιαστή κάποιες πράξεις του εξουσιαζόμενου. Κυνικά παραδείγματα: Τα βασανιστήρια προξενούν την πράξη παροχής πληροφοριών από τον βασανιζόμενο, οι μαζικοί σκοτωμοί προξενούν τις πράξεις που συνιστούν την πρακτική πλευρά της υποταγής μιας χώρας ή μιας κοινωνικής ομάδας, οι ατομικές βόμβες στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι προξένησαν τις αλλαγές εκείνες στις διεθνείς πρακτικές όλων των εμπλεκόμενων χωρών κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια που συνιστούσαν την έμπρακτη αποδοχή της αμερικανικής υπεροχής. Η καταπίεση ως βίαιη εξουσιαστική πρακτική ακολουθεί και εκείνη τους κανόνες της μέγιστης δυνατής παραγωγικότητας. Οι Ηνωμένες Πολιτείες κατόρθωσαν να παραγάγουν τις συνθήκες της μεταπολεμικής τους υπεροχής φανερόντως μέσα σε λίγα λεπτά μια καταστροφική ισχύ που η ναζιστική Γερμανία χρειάστηκε δώδεκα χρόνια για να αναπτύξει.

Όλα αυτά ακριβώς αναγνωρίζει ο Foucault όταν συνδέει τον πόλεμο και την καταπίεση με την παραγωγική εξουσία, διακρίνοντάς τα από τον νόμο, την άρνηση και την καταστολή (δηλαδή την απαγόρευση). Η πλάκα όμως είναι ότι, αμέσως μόλις κάνει αυτή τη σύνδεση και αυτή τη διάκριση, στην αμέσως επόμενη πρόταση μετά το απόσπασμα που σας διάβασα από το τέλος της διάλεξης με ημερομηνία 7 Ιανουαρίου 1976, αρχίζει σταδιακά να αναιρεί τα όσα είπε, ουσιαστικά ταυτίζοντας και την καταπίεση, από κοινού με την καταστολή, με τον νόμο και την απαγόρευση. Και στη δεύτερη από εκείνες τις δύο διάσημες διαλέξεις, μια βδομάδα αργότερα, στις 14

Ιανουαρίου 1976, ουσιαστικά εγκαταλείπει τη διάκριση μεταξύ καταστολής και καταπίεσης, υποβάλλοντας και αυτόν τον δεύτερο όρο, την καταπίεση, στο ίδιο είδος κριτικής, εντάσσοντάς τον και αυτόν εξ ολοκλήρου στη δικαϊκή σύλληψη της εξουσίας. Στον δε πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, που εκδόθηκε μερικώς μήνες αργότερα, χρησιμοποιεί τον όρο «υπόθεση της καταπίεσης» («*hypothèse répressive*») για να περιγράψει τον στόχο της κριτικής του, που είναι η δικαϊκού τύπου σύλληψη της σχέσης μεταξύ εξουσίας και σεξουαλικότητας ως σχέση απαγόρευσης ή καταστολής (εξ ου και στα ελληνικά –ορθώς, κατά μία έννοια- έχει μεταφραστεί «υπόθεση της καταστολής»).

Τούτος ο εθελούσιος εννοιολογικός αυτο-ακρωτηριασμός του Foucault, το γεγονός δηλαδή πως τελικά δεν αφήνει περιθώριο για μια βίαιη αλλά όχι αρνητική ή απαγορευτική διάσταση στη δική του, δηλαδή στην παραγωγική και όχι δικαϊκή έννοια της εξουσίας, είχε κατά την άποψή μου ως συνέπεια αρκετές από τις παρερμηνείες του, που έτειναν είτε να θεωρούν πως ο Foucault υιοθετούσε μια μη κριτική στάση απέναντι στην εξουσία, είτε να αγνοούν παντελώς ακόμη και τη στοιχειώδη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και δικαϊκής εξουσίας και να ταυτίζουν τη βιοπολιτική με την κυριαρχία (*souveraineté* – βλέπε Agamben). Η υποψία μου είναι πως το κίνητρο του Foucault για την αποστασιοποίησή του από την έννοια της καταπίεσης ήταν το ίδιο με εκείνο που τον ώθησε στην απόρριψη της έννοιας της ιδεολογίας. Αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία, για την οποία αλλού έχω πει πάρα πολλά – αν θέλετε, θα μπορούσα να ξαναπώ κάποια πράγματα κατά τη συζήτηση.

¹ Michel Foucault, *Dits et écrits*, Παρίσι 1994: Gallimard, τόμος IV, σ. 578 – ελλ. μτφρ. (Στέφανος Ροζάνης): Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός;*, Αθήνα 1988: Έρασμος, σ. 30 (μτφρ. τροποποιημένη).

² Hubert L. Dreyfus και Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*, Μπράιτον 1982: Harvester Press, σ. 221-222 – γαλλ.: Foucault, *Dits et*

écrits, ό.π., τόμος IV, σ. 237-238 – ελλ. μτφρ. (Λίλα Τρουλινού): Μισέλ Φουκό, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα 1991: Ύψιλον, σ. 93-94. (μτφρ. ελαφρώς τροποποιημένη).

³ Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977* (μτφρ.: Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham και Kate Soper), Μπράιτον 1980: Harvester Press, σ. 92.